

МАРКАЗИЙ ОСИЁ АҲОЛИСИНИНГ ДЕМОГРАФИК ВАЗИЯТИГА ТАБИЙ-ГЕОГРАФИК ОМИЛЛАРНИНГ ТАЪСИРИ

Абдуганиевич Ҳайитбой Абдувалиев

Фарғона давлат университети география кафедраси катта ўқитувчиси, г.ф.ф.д.,
(PhD).

h.a.abduvaliyev@gmail.com.

Абдусатторжон Абдумалик ўғли Абдулхамидов

Фарғона давлат университети, география мутахасислиги магистранти

АННОТАЦИЯ

Мақолада Марказий Осиё аҳолисининг кейинги йиллардаги ҳудудий ўзгаришлари таҳлил этилган бўлиб, бунда минтақа давлатлари аҳолисининг жойланишидаги тафовутлар ҳам очиб берилган. Минтақа аҳолисининг катта демографик юкига сабаб бўлган табиий-географик омилларнинг роли қисман баҳоланган. Муаллифлар мақолада минтақадаги ўзига хос демографик юкка эга бўлган Ўзбекистон мисолида демографик вазиятни оғирлигини очиб беришга ҳаракат қилган.

Калит сўзлар: тарихий географик жойлашув, Марказий Осиё минтақаси, шаҳарлар, қишлоқлар, демографик юк, табиий-географик минтақалар, қулай табиий-географик шароит.

КИРИШ

Дунёда аҳоли яшайдиган ҳудудларнинг табиий-географик шароитлари уларнинг ҳудудий ташкил этилишига таъсир кўрсатувчи энг дастлабки омил ҳисобланади. Инсоният фан ва техниканинг имкониятларидан фойдаланиб, ўзи яшайдиган масканларни тоборо кенгайтириб бораётганлиги, ҳудудларнинг табиий-географик имкониятларини тўлиқ ҳисобга олинмаслиги натижасида ижтимоий-экологик муаммоларни юзага келаётганлиги жуда кўп айтилмоқда. Хусусан, БМТнинг 2030 йилгача барқарор ривожланиш дастурининг 11-мақсадида ҳам «Шаҳарлар ва аҳоли пунктларининг очиқлигини, хавфсизлигини, умри боқийлиги ва барқарорлигини таъминлаш» вазифаларини ечиш долзарблиги таъкидланди. Демографик жиҳатдан катта зичликка эга бўлган аммо табиий-географик шароити нисбатан қулай бўлган ҳудудларнинг келажагини тангликка етаклаётган

бундай ҳудудий ташкил этиш масалалари комплекс демогеографик тадқиқотларни талаб этади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Аҳолини ҳудудий ташкил этиш бу – унинг жойлашиш жараёнлари билан мавжуд ҳудудий таркибини оптималлаштириш мақсадида, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини жадаллаштиришни таъминлаш учун тадқиқотлар олиб борувчи илмий йўналишдир [Хорев, 1981; Ковалев, 1995; Симагин, 2011].

Марказий Осиё минтақаси аҳолисини хусусан, минтақада катта демографик юкка эга бўлиб келган Ўзбекистон аҳолиси билан боғлиқ ижтимоий, иқтисодий ва экологик масалаларни М.Қ.Қорахонов (1983), И.Р.Муллажонов (1983), Г.Р.Асанов (1994), Л.П.Максакова (2001), Қ.Х.Абдурахмонов (2010), А.А.Қаюмов (2000), А.С.Солиев (2005), М.Р.Бўриева (2005), О.Б.Ата-Мирзаев (2006), Э.А.Ахмедов (2006), Р.А.Убайдуллаева (2006), Б.Х.Умурзақов (2007), Н.Х.Рахимова (2007), Х.Х.Абдурахмонов (2010), З.Н.Тожиева (2010, 2017) каби тадқиқотчилар ишларида мамлакатимиз аҳолишунослиги, демографияси, шаҳарлар ва аҳоли географияси, меҳнат ресурсларидан фойдаланиш ва аҳоли бандлиги оид самарали ишлар амалга оширилган.

География фанининг ривожланишида турли хил йўналишлар, оқимлар, концепцияларни замон ва маконда мунтазам алмашилиб келишини тақозо этади. Натижада эса фанда аҳоли ва у билан боғлиқ турли жараёнларни ўрганишнинг маълум йўналишлари шаклланди. Биринчи йўналиш ҳақиқий географик йўналиш бўлиб, бунда аҳолининг ҳудудий тарқалиши, жойлашиши ва унга таъсир этувчи омилларга асосий эътибор берилди. С.А.Ковалев (1963), В.Г.Давидович (1964), Г.М.Лаппо (1969), Б.С.Хорев (1981), В.П.Покшишевский (1978), В.Ш.Джаошвилилар (1979) томонидан аҳоли жойлашуви ва аҳоли пунктлари шаклланишининг назарий-услубий асослари яратилган. Ўзбекистон ва МДҲ давлатлари аҳоли жойлашувининг минтақавий муаммолари С.А.Ковалев (1980), Э.Тошбеков (1982), Р.Валиеваларнинг (1970) ишларида батафсил ёритилган. Айнан бундай тадқиқотлар МДҲ давлатларида бу йўналишни географиянинг етакчи тармоқларидан бирига айлантirdи. Бу жараён Ўзбекистонда О.Ата-Мирзаев, А.Солиев, А.Қаюмовлар томонидан ривожлантирилди. Шубҳасиз, бу олиб борилган тадқиқотлар амалий ва назарий аҳамиятга эга бўлиб, аҳолини ҳудудий ташкил этишни такомиллаштиришга ўзларини салмоқли

хиссаларини қўшдилар. Бу йўналишда аҳоли географиясининг иккинчи тармоғи сифатида қишлоқлар географияси (георураристика) ривожлантирилди. Бу соҳанинг МДХ давлатларида жадал ривожланишига С.А.Ковалев (1980), И.А.Аликсеевларнинг (1990) хизматлари катта. Ўзбекистонда қишлоқлар географиясининг ривожланишида А.Солиев (1995), М.Назаровларнинг (1996) тадқиқотлари сезиларли ўрин тутди. Ҳозирги кунда ҳам бу йўналишда олиб борилаётган ишлар мамлакатимизда аҳолини ҳудудий ташкил этилишини такомиллаштиришга катта ёрдам бермоқда [1, 5, 6].

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ўзбекистон Республикасининг аҳолиси ҳам Марказий Осиё минтақаси аҳолиси сонига нисбатан жуда тез ўсиб бораётганлиги барчага маълум. Минтақада бугунги кунда 78 млн кишидан ортиқ аҳоли истиқомат қилмоқда. Бу эса минтақа демографик юкининг катта эканлигидан далолат беради (1-жадвал).

1-жадвал

Марказий Осиё давлатлари аҳолиси ва майдони

№	Давлатлар	Аҳолиси (2022 й.)		Майдони	
		Сони (киши)	Улуши (фоиз ҳис.)	Майдони (минг км кв)	Улуши (фоиз ҳис.)
1.	Ўзбекистон	35821029	45,61	448,9	11,21
2.	Қозоғистон	19666840	25,04	2725,0	68,07
3.	Тожикистон	10051000	12,80	141,4	3,53
4.	Қирғизистон	6799321	8,66	199,9	4,99
5.	Туркманистон	6202384	7,90	488,1	12,19
	Жами:	78540574	100,00	4003,3	100,00

Минтақада аҳолининг катта қисми суғориш имконияти юқори ҳудудларда йеғилган. Чалачўл ва чўл, адир, тоғ олди ва тоғ минтақаларида аҳоли сийрак жойлашган бўлиб, катта ҳудудий тафовутларни юзага келтирган.

Марказий Осиё аҳолиси кейинги йилларда ҳар йили ўрта ҳисобда 1 млн кишидан ортиққа ўсиб бормоқда. БМТнинг сўнгги ҳисоб-китобларига кўра, Марказий Осиёнинг ҳозирги аҳолиси сони бўйича Осиё субминтақалари орасида 5-ўринни эгаллаб турибди. Марказий Осиё аҳолиси сони бутун Ер юзи аҳолисининг қарийб 1 фоизини ташкил этади. Бунда Ўзбекистон улуши қарийб 45 фоиз, Қозоғистон 25 фоиз, Тожикистон 13 фоиз, Қирғизистон 8,5 фоиз ва Туркманистон 8 фоизни ташкил этади.

Туғилиш коэффиценти ҳам юқоригини сақлаб келмоқда. Ижобий - репродуктив ёшдаги 1 аёлга тахминан 3

бола тўғри келади, бу эса аҳоли ўсишининг шу темпи ҳали узоқ вақт сақланиб қолишидан далолатдир.

Аҳолининг 48 фоизи шаҳарларда истиқомат қилади, бу эса Марказий Осиёни асосан қишлоқ аҳолиси улуши аста секинлик билан камайиб, шаҳарлар аҳолиси хиссаси ошиб бораётганлигини кўрсатади. Марказий Осиё энг ёш минтақалардан бири бўлиб қолмоқда, бу ердаги аҳолининг ўртача ёши 27,6 ёшни ташкил этади.

Табиатдан фойдаланишни ташкил қилиш ва бошқарув соҳасидаги қарорларининг қабул қилиниши кўпинча ижтимоий-иқтисодий омиллар шаклланган маъмурий чегаралар доирасида амалга оширилади. Худуднинг табиий (ландшафт) хусусиятлари эса назардан четда қолади. Минтақаларнинг қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва (ҳосилдорлик, ялпи маҳсулот олиш ва ҳоказо) юқори ҳосил олиш мақсадида экин майдонларининг тупроқ унумдорлиги, намлиги, қурғоқчиликлиги кўпинча эътиборга олинмайди. Марказий Осиё минтақаси давлатлари чегараларидаги ўзига хос торликлар, кечкин ўзгаришлар, бир табиий-географик муҳитнинг турли қисмларга бўлиб юборилганлиги туфайли унда жойлашган аҳолининг ҳам маълум чегаралар яқинида ўта зич ва маълум чегаралар яқинида ниҳоятда сийрак эканлиги кўринади. Бу эса қулай табиий географик муҳитли чегаралар яқинида катта аҳолининг йиғилишига ва табиий-географик муҳитнинг бардошлилигини пасайишига, табиий-географик муҳитнинг шу жой аҳолисини боқиши даражасининг тушиб кетишига сабаб бўлади [2, 3].

Тарихий даврларда инсон ва табиат муносабатларининг характери (хусусияти) кўпинча ижтимоий тузум билан боғлаб олиб борилган. Капиталистик муносабатлар негатив (салбий) нуқтаи-назаридан тасвирлаб кўрсатилган, яъни улар табиатга таъсирларнинг ортишига, унинг камбағаллашиб боришига, қатор экологик муаммоларга олиб келади деб ҳисобланган. Аммо жамиятнинг шаклланишида, унинг ҳаётида географик омил, табиий шароитлар муҳим аҳамият касб этишини унутмаслик лозим. Географик омил – инсон моддий ҳаётининг асосий шарт, у билвосита, моддий бойликларни ишлаб чиқариш усули орқали, ижтимоий тузумнинг характерига (хусусиятига) таъсир этади [4]. Шу сабабдан Марказий Осиё аҳолисининг катта демографик юқини ҳисобга олган ҳолда мамлакатлар ўртасида аҳоли жойлашувининг минтақавий муаммолари очикланиши ҳамда узоқ йилларга муўлжалланган демоекологик дастур-мақсадлар ишлаб чиқилиши зарур бўлади [7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14].

ХУЛОСА

Бугунги фаол кечаётган демографик вазиятда аҳолининг жойланишидаги ўзгаришларни чуқур таҳлил этиб бориш талаб этилади. Янги аҳоли пунктларини ташкил этиш давлатлар миқёсида дастурли-мақсабли режалар асосида амалга оширилаётганлигига қарамасдан, аҳоли пунктларининг табиий-географик шароитни ўзгаришларига олиб келишининг кейинги 20-30 йиллардаги ҳолатлари баҳоланмаётганлиги катта муаммоларга сабаб бўлиши мумкин. Минтақа миқёсида аҳоли пунктларининг аксарияти яшаш ўта қулай ва қулай бўлган ҳудудларда ёки қулай табиий-географик шароитларда жойлашган. Аҳоли сонининг мунтазам кўпайиши аҳоли пунктлари сони ва майдонининг ортишига ҳамда қулай табиий-географик майдонларнинг қисқариб боришига сабаб бўлади. Бу ҳолат ландшафтларнинг деградациясига, экологик мувозанатига ва аҳолининг турмуш тарзига таъсирини ўтказди. Ҳар бир минтақани ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб, демографик юк миқдорини белгилаш, меъёрлаштириш, аҳоли пунктларини оқилона ҳудудий ташкил этишининг илмий асосларини такомиллаштириш талаб этилади.

REFERENCES

1. Абдувалиев Ҳ.А. Аҳоли зичлиги билан ижтимоий-экологик вазиятнинг ўзаро боғлиқлиги (Фарғона вилояти мисолида)// Ўзбекистон география жамияти ахбороти, 52-жилд. –Тошкент, 2018. Б.81-84
2. Джаошвили В.Ш. Особенности городского расселения горных стран. – Москва – Киев, 1979. – 15 с.
3. Караханов М.К. Некапиталистический путь развития и проблемы народонаселения. – Т.: 1983. С.236.;
4. Кашин А.А. Исследование ландшафтной организации территории Удмуртии как фактора хозяйственного освоения и расселения населения. Дисс. ... канд. геог.наук. –Ижевск, 2015. – 184 с. (<https://www.dissercat.com>)
5. Ковалев С.А. Избранные труды. – Смоленск: Ойкумена, 2003. – 438 с.
6. Массон М.Е.Поселение Джейтун: (Проблема становления производящей экономики) / АН СССР. ИА. — Л.: Наука, 1971—208 с.: ил. — (МИА; № 180)
7. Abduvaliev, H. A. (2020). Some issues of population dynamics in the Fergana Valley. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(9), 135-140.
8. Абдувалиев, А. Ҳ., & Парпиева, Г. М. (2022). ФАРҒОНА ВОДИЙСИДА АҲОЛИНИНГ ЕР БИЛАН ТАЪМИНЛАНГАНЛИК ДАРАЖАСИ ВА УНИНГ АҲОЛИ

- ЗИЧЛИГИГА ТАЪСИРИ. *Academic research in educational sciences*, 3(4), 1174-1183.
9. Abduvaliyev, H. A., Vahobjonov, A. A. O., & Rahimberdiyeva, K. D. Q. (2022). ENCLAVE AND EXCLAVE REGIONS OF CENTRAL ASIA. *Scientific progress*, 3(1), 87-89.
10. Abduvaliyev, H. A. A., Hamdamova, F. A. Q., & Eraliyev, Z. Z. Q. (2021). LANDSHAFT OMILI ASOSIDA AHOLI HUDUDIY TAKRIBINI TAKOMILLASHTIRISH. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(11), 1219-1223.
11. Абдувалиев, А. Х., & Абдулхамидов, А. А. Ў. (2021). ФАРҶОНА ВОДИЙСИДА АҲОЛИ ЖОЙЛАШУВИНИНГ ИЖТИМОЙИҚТИСОДИЙ ОМИЛЛАРИ. *Academic research in educational sciences*, 2(12), 1127-1136.
12. Abduvaliyev, H. A., & Jarqinova, M. X. (2021). AHOLINING HUDUDIY TARKIBINI TABIIY-LANDSHAFT BIRLIKLARI BO 'YICHA TADQIQ ETISHNING NAZARIY ASOSLARI. *Academic research in educational sciences*, 2(12), 33-38.
13. Abduganievich, A. H. (2020). Application Of The Landscape Approach To The Study Of The Population Distribution Of The Fergana Valley. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2(07), 291-297.
14. Абдувалиев, Х. А. (2020). ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИЗУЧЕНИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ. *Научный вестник Наманганского государственного университета*, 2, 255-261.